

تاریخ تشیع در آذربایجان

از ایلخانان تاریست یافتن شیعه در ایران (۶۵۶-۹۰۷ ه.ق.)

دکتر مهدی عبادی

(استاد ار دانشگاه پیام نور)

انتشارات منشور سمیر

تهران - ۱۳۹۵

سرسناسه	عبادی، مهدی، ۱۳۶۱
عنوان و نام پدیدآور	تاریخ شیخ در آذربایجان از انجمنان یا رسمیت یافتن شیعه در ایران/مؤلف مهدی عبادی.
منشخصات نشر	تهران: منشور سمیر، ۱۳۹۳.
فروست	تاریخ و فرهنگ آذربایجان / ۱
منشخصات ظاهری	۲۱۲ص
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۷۵۰۹۰۳۹-۵
وضعیت فهرست نویسی	فبا
یادداشت	کتابنامه.
موضوع	شیعیان -- ایران -- آذربایجان
شناسه افزوده	شیعه -- ایران -- تاریخ
رده بند کبک	۱۳۹۳ ۱۵۳۰۳/ع۱۵۳۲۹ BP۳۲۹
رده بند دیویی	۲۹۷/۵۲۰۹۵۵
شمه کتابشناسی ملی	۳۹۸۲۱۹

انتشارات شور سمیر

تاریخ شیخ در آذربایجان

(از ایلمانان تلمیذ یافتن شیعه در ایران)

مجموعه: تاریخ و فرهنگ آذربایجان / ۱

نویسنده: دکتر مهدی عبادی

ویر: مجموعه: رحیم کیخفت

ناشر: شور سمیر

شمارگان: ۳۰۰

نوبت چاپ: اول-۹۵

قیمت: ۲۰۰۰۰ ریال

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۷۵۰۹۰۳۹-۵

ناشر: ۹۳۶۱۷۷۷۱۱۲-۶۶۹۴۶۵۵۶

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه برداری، اجم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آن‌ها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست

۳.....	یادداشت دبیر مجموعه
۵.....	سخن آغازین
۷.....	مقدمه
۸.....	طرح مسأله
۱۰.....	ضرورت تحقیق
۱۱.....	روش تحقیق
۱۱.....	پیشینه تحقیق
۱۳.....	بررسی اجمالی منابع
۲۱.....	فصل اول اوضاع مذهبی آذربایجان عهد ایلخانان، از هولاکو تا غازان
۲۵.....	حاکمیت یاسا
۲۹.....	اوضاع مذهبی در دوران حاکمیت یاسا
۴۲.....	تشیع در دوره حاکمیت یاسا
۴۳.....	نفوذ تشیع در آذربایجان: خواجه نصیرالدین طوسی
۵۳.....	فصل دوم اعتلای تشیع در آذربایجان دوره غازان و اولجایتو
۵۵.....	اسلام آوردن مغولان در ایران
۶۰.....	تشیع در عهد غازان
۷۰.....	تشیع در عهد اولجایتو
۷۶.....	رسمیت یافتن تشیع
۸۱.....	تلاش برای تثبیت تشیع: علمای شیعی در دربار اولجایتو
۸۶.....	مخالفت تسنن با رسمیت یافتن تشیع
۱۰۱.....	فصل سوم تشیع در آذربایجان از زوال ایلخانان تا پیدایش دولت صفوی
۱۰۶.....	تشیع در دوره چوپانیان و جلایریان و استیلای تیموریان

۱۲۸	تشیع در دوره قراقویونلوها و آق‌قویونلوها
۱۴۱	فصل چهارم پیدایش دولت صفوی و رسمیت یافتن شیعه
۱۴۸	طریقت صفوی
۱۶۱	شاه اسماعیل و تشکیل دولت صفوی
۱۶۸	رسمیت یافتن شیعه در ایران
۱۷۵	نتیجه
۱۸۵	فهرست منابع و مآخذ

یادداشت دبیر مجموعه

رسمیت تشیع در سال ۹۰۷ قمری نقطه عطفی در تاریخ ایران به حساب می آید. این اقدام مهم و تهورآمیز در شرایطی صورت گرفت که نه قرن از فروپاشی امپراتوری ساسانی گذشته و ایران بعد از آن بخشی از قلمرو دولت اسلامی به حساب می آمد. پدیدار گشتن حکومتی شیعی در جوار دولت عثمانی، که داعیه دار خلافت و تسلط بر قلمرو اسلامی بود، تبعاتی کوتاه و بلندمدت داشت که به جنگ چالدران و لشکرکشی های عدم و به هم گین عثمانی علیه ایران منجر شد تا بلکه تشیع و دولت شیعی صفوی را زایش برآورد.

رسمیت یافتن تشیع علاوه بر آنکه اقدام مهم و حیاتی برای حفظ هویت و فرهنگ ملی و اسلامی ایرانیان در آن زمان بود، در تحولات بعدی ایران هم واجد اهمیت فراوان می باشد. به ویژه آنکه این اقدام زمینه ساز پیروزی انقلاب اسلامی در سده های بعد در ایران شد. به همین علت بعد از وقوع انقلاب اسلامی مطالعات صفویه پژوهی و شیعه شناسی مورد توجه جدی تری قرار گرفت.

بر همین اساس، بررسی علل و عوامل گسترش تشیع در ایران و بسترهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی رسمیت یافتن آن از اهمیت پژوهشی خاصی برخوردار شده است. آذربایجان یکی از نواحی مهم مذهبی ایران قبل از اسلام است که در سال ۹۰۷ قمری هم نقطه آغاز رسمیت تشیع در ایران گردید. این منطقه به عنوان دروازه ورود به داخل فلات ایران، موقعیت سوق الجیشی و همچنین از نظر اقتصادی و قرار گرفتن در مسیر تجارت هم اهمیت داشت ضمن اینکه یکی از کانون های تبلیغ و ترویج تشیع در مناطق همجوار به حساب می آمد.

اهمیت آذربایجان در رسمیت تشیع و شکل‌دهی به حکومت ملی صفویه و به تبع آن هویت ملی در ایران، پژوهش و بررسی‌های علمی را برای شناخت بسترهای فکری و فرهنگی این نقش‌آفرینی ضروری ساخته است. نظر به این ضرورت، تحقیقات و پژوهش‌هایی توسط محققان و دانشوران آذری به انجام رسیده‌است که پژوهش فراوان با عنوان «تاریخ تشیع در آذربایجان از ایلخانان تا رسمیت‌یافتن شیعه در ایران» از جمله آثار علمی ارزشمندی است که به بررسی علمی و دقیق تاریخ تشیع در آذربایجان پرداخته است.

مؤلف محترم دکتر مهدی علی‌زاده از جمله اساتید جوان و دانش‌آموختگان فرهیخته و فاضلی است که در این کتاب براساس منابع اصلی و معتبر متعدد و پرشمار زمینه‌های سیاسی، فرهنگی و فکری در آذربایجان در مقطع مهم قرون هفتم تا دهم قمری را با دقت و وسواس مورد بررسی قرار داده است. زمینه‌های تاریخی، فرهنگی و مذهبی که بدون توجه به آن اقدام شاه اسماعیل صفوی، در اقدام جسارت‌آمیزش قابل درک نخواهد بود، اسماعیل علی‌رغم هشدار مشاورانش مذهب شیعه را به عنوان مذهب رسمی دولت نوپای صفوی در مسجد جامع تبریز اعلام و تاج‌گذاری کرد. مؤسسه تاریخ و فرهنگ دیار کهن ضمن تقدیر و سپاس از زحمات مؤلف محترم، آماده همکاری با محققان و پژوهشگران حوزه تاریخ تشیع و تاریخ آذربایجان می‌باشد.

رحیم نیکبخت

عضو هیئت علمی دانشگاه تبریز

سخن آغازین

به سامان رسیدن پژوهش حاضر مدیون یاری و بزرگواری استادان گران سنگ گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه تهران است. از این رو، لازم است به رسم ادب، سپاسگزاری خود را از این بزرگواران اعلام نمایم. خداوند منان را شاکرم که این نعمت و افتخار را به من عطاء نمود تا از سال ۱۳۸۳ تا ۱۳۹۱ و در دو مقطع تحصیلی کارشناس ارشد و دکتری، خوشه چین خرمن علم و دانایی این فرهیختگان بی همتا باشم. همچنین شایسته است سپاس ویژه خود را به محضر استادان وارسته، خانم دکتر آذر آهنچی و استاد معظم کتبی علی عالمزاده نثار نمایم که در طول انجام این پژوهش، برای هدایت و جهت دهی بحرری گارده و نیز اصلاح خطاهای پر شمارش، صبوری و متانت بی نظیری را از خود نشان دادند. همچنین لازم می دانم از دوستان و یارانی که در نگارش و تکمیل این اثر به انحای مختلف به نو سنده یاری رسانده اند، از آن جمله دکتر معصوم علی پنجه، دکتر مهدی مجتهدی، دکتر جعفر سلطانی احمدی، دکتر امیر عبداللهی، دکتر پرویز علی اصل، دکتر محمدتقی حسین اصل، آقای نادر اسدی و به ویژه همسرم، به رسم تشکر و قدردانی یاد کنم.

لازم به ذکر است که اثر پیش رو، در اصل پایان نامه کارشناسی ارشد مؤلف است که در سال ۱۳۸۶ به دانشگاه تهران ارائه گردید. از آن زمان تاکنون موانع متعددی مانع انتشار این تحقیق گردید؛ هر چند که بخش هایی از یافته های آن در قالب مقاله منتشر گردیده است. با توجه به گذر چند ساله از زمان نگارش اثر، لازم می نمود پیش از انتشار، مباحث مطرح آن مورد بازبینی جدی تری قرار گیرد و یافته های چند سال اخیر

نیز بدان افزوده شود. از آنجا که دست یازیدن به این مهم انتشار کتاب را با تأخیر بیشتری همراه می‌ساخت، این کار به ویراست آتی اثر محول گردید. از این رو، از خوانندگان کتاب حاضر تقاضا می‌شود با منت نهادن بر مؤلف، خطاها و کاستی‌های تحقیق حاضر را، که بی‌تردید کم‌شمار هم نیست، از طریق ایمیل^۱ متذکر شوند تا در تکمیل و تسحیح آن در ویرایش بعدی مد نظر قرار گیرد.

در پایان لازم است از پی‌گیری‌ها و مساعدت‌های مشفقانه جناب آقای رحیم نیکبخت میرکوهی، سردار و همراهی مدیریت محترم انتشارات منشور سمیر جناب آقای محمد مهدی شعبانی برای طبع کتاب حاضر تشکر و قدردانی نمایم.

مهدی عبادی

(استادیار دانشگاه پیام نور)

تهران، ۲۰ تیرماه ۱۳۹۴ / سحرگاه ۲۷ رمضان ۱۴۳۶

مقدمه

پژوهش حاضر مطالعه‌ای درباره چگونگی نفوذ تشیع به آذربایجان و نشر تدریجی آن در این منطقه، از زمان روی کرمان ایلخانان (۶۵۶ ه.ق.) تا زمان پیدایش دولت صفوی و رسمیت یافتن شیعه در ایران، به سبب شاه اسماعیل صفوی (۹۰۷ ه.ق.) است. بر همین اساس، عنوان «تشیع در آذربایجان از ایلخانان تا رسمیت یافتن شیعه در ایران»، برای آن انتخاب شد. چنان که ملاحظه می‌شود این عنوان چند واژه و عبارت کلیدی دارد که مفاهیم اصلی آن به شمار می‌رود. توضیح اجمالی درباره هر یک از این واژه‌ها و عبارت‌ها و مفاهیم مورد نظر از آنها در این پژوهش، ضروری به نظر می‌رسد.

اولین واژه کلیدی این عنوان، «تشیع» است. از آن جا که تشیع به صورت عام بر همه فرقه‌های شیعی اطلاق می‌شود، مفهوم مورد نظر از آن در این پژوهش، «تشیع اثنی عشری» است. از این رو هر جا که منظور از تشیع دیگر فرقه‌های منشعب از آن باشد، بدان اشاره خواهد شد. دومین واژه کلیدی عنوان پژوهش حاضر، «آذربایجان» است؛ منظور از آذربایجان (آتروپاتن دوره ساسانی)، ایالت شمال غربی ایران است که از

لحاظ جغرافیایی، از شمال به ایالت اران، از شرق به گیلان و موغان، از جنوب شرقی به ایالت جبال، از جنوب غربی به ایالت جزیره و از غرب به ارمینیه محدود می‌گردید که کم و بیش با محدوده فعلی آذربایجان مطابقت دارد. سومین واژه کلیدی، «ایلخانان» است. تأسیس دولت ایلخانی در ایران به عنوان پدیده‌ای سیاسی، مبدأ تاریخی این پژوهش انتخاب شده، در حالی که نقطه پایانی آن یک پدیده مذهبی-سیاسی یعنی «رسمیت یافتن شیعه در ایران» قرار داده شده است که در واقع چهارمین عبارت کلیدی عنوان این پژوهش است. روشن است که از انتخاب این پدیده‌های تاریخی، برای شروع و پایان پژوهش حاضر، هدف خاصی مد نظر بوده است. به نظر می‌رسد زمینه‌های فراگیر شدن تشیع در آذربایجان در نتیجه مجموعه‌ای فرایندها و تحولات تاریخی در اوضاع و ساختارهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران در دوره مورد بررسی در این پژوهش فراهم آمد. بنا بر شواهد و قرائن موجود استلای مغول بر ایران و متعاقب آن تأسیس دولت ایلخانی را می‌توان به عنوان مبدأ و آغاز این تحولات مورد توجه قرار داد. این در حالی است که تأثیر این تحولات پس از یک دهه ۲۵۰ ساله (۶۵۶-۹۰۷ ه.ق.)، به صورت رسمی شدن مذهب تشیع به وسیله شاه اسماعیل صفوی و تثبیت آن در آذربایجان متبلور شد.

طرح مسأله

گروش جامعه آذربایجان به تشیع و تثبیت این مذهب در این منطقه، بنا به تصور رایج، به قهر و غلبه دولت صفوی بوده است و حال آن که بنا بر بینش تاریخی، این

پدیده بدون فراهم آمدن زمینه‌های لازم امکان وقوع پیدا نمی‌کرد. به نظر می‌رسد در پی تحولات سیاسی، اجتماعی و مذهبی که از زمان روی کار آمدن ایلخانان تا رسمیت یافتن شیعه در ایران (۶۵۶-۹۰۷ ه.ق.) روی داد، زمینه‌های فراگیر شدن مذهب تشیع در آذربایجان فراهم گردید و موفقیت شاه اسماعیل در رسمیت بخشیدن به این مذهب، به علت فراهم آمدن بسترها و زمینه‌های لازم و ضروری برای چنین تحول مهمی بود. با توجه به این مسأله، پژوهش حاضر به صورت مشخص در صدد پاسخگویی به این سؤال است که گروش مردم آذربایجان به مذهب تشیع، تحت تأثیر چه عامل یا عواملی صورت گرفت؟

رویکرد پژوهش حاضر در پاسخ به سؤال فوق بر این فرضیه اتکا دارد که تحولات مذهبی در آذربایجان و رواج اعتقادات و آموزه‌های شیعی در این منطقه، به موازات تحولات سیاسی و اجتماعی، از زمان تأسیس دولت ایلخانی تا رسمیت یافتن شیعه (۶۵۶-۹۰۷ ه.ق.)، زمینه را برای گروش مردم آذربایجان به تشیع فراهم آورده بود. در واقع این پاسخ فرضی در مقابل فرضیه غالب و رایج در این زمینه، در نظر گرفته شده که اساساً بر این باور است که گروش مردم آذربایجان به مذهب تشیع، به‌طور غلبه و ضرب شمشیر شاه اسماعیل صفوی صورت گرفت.

لازم به ذکر است که در پژوهش پیش رو، بنا به ضرورت مباحث از برخی مسائل فرعی مرتبط با موضوع اصلی نیز بحث شده است که از جمله آنها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- اوضاع مذهبی آذربایجان در دوره ایلخانان نامسلمان (۶۵۶-۹۴۴ ه.ق.).

- بررسی مسأله تسامح مذهبی ایلخانان
- بررسی پدیده اسلام عامه (مذهب عامه)^۲ و نقش آن در رواج اعتقادات شیعی در آذربایجان.

ضرورت تحقیق

تأسیس حکومت ایلخانی، آغازگر فصلی نو در تاریخ سیاسی و مذهبی ایران و نقطه عطفی در تاریخ ایالت‌های شمال غربی آن یعنی آذربایجان بود. قرار گرفتن مرکز دولتهای ایلخانان (۶۵۶-۷۳۶ ه.ق.) آل بریان (۷۳۹-۷۵۸ ه.ق.)، آل جلایر (۷۵۹-۷۸۷ ه.ق.)، قراقویونلو (۸۱۰-۸۷۴ ه.ق.) و آق‌قویونلو (۸۷۴-۹۰۷ ه.ق.) در این ایالت، مقدمات فراهم آمدن امکانات وسیع مادی و معنوی را برای این منطقه ممکن ساخت و موجب شد تا آذربایجان به یکی از کانونهای مهم تحولات سیاسی، اجتماعی، مذهبی و فکری - فرهنگی ایران پس از حمله مغول تبدیل شود. به جرات دیگر آذربایجان از دوره ایلخانان به بعد در مقایسه با ادوار پیشین، اهمیت سیاسی، فرهنگی و اقتصادی زیادی یافت و به تبع آن نیز برای تاریخ ایران مرکزیت خاصی پیدا کرد. علاوه بر این، رسمیت یافتن مذهب تشیع در ایران، همزمان با جلوس شاه اسماعیل بر تخت پادشاهی در سال ۹۰۷ ه.ق.، در شهر تبریز اعلام شد و فراگیر شدن این مذهب و تثبیت آن در ایران از آذربایجان آغاز گردید. بنابراین، بررسی تشیع در آذربایجان به عنوان پدیده‌ای تاریخی در دوره مورد نظر در این پژوهش، ضروری به نظر می‌رسد.

^۲ . Popular Religion.

روش تحقیق

در این پژوهش، از روش مرسوم در مطالعات تاریخی، روش تحقیقی تاریخی بهره گرفته شده است. بر این اساس در کناره‌گیری شیوه مطالعه کتابخانه‌ای برای گردآوری داده‌های تاریخی و مربوط به موضوع پژوهش، تلاش شده است تا ارتباط میان رویدادها و جریان‌های تاریخی ادوار مورد بررسی با مسئله پژوهش حاضر یعنی روند و چگونگی تأثیرگذاران آنها در وی دادن پذیره مذکور مورد تبیین قرار گیرد.

پیشینه تحقیق

در طی فرآیند کتابشناسی که پیش از آغاز پژوهش حاضر به عمل آمد مشخص گردید که تنها اثر مستقل مرتبط با موضوع تحقیق، کتابی تحت عنوان عنوان تاریخ تشیع در آذربایجان به قلم محمد رضایی است.^۱ تصور بر این بود که قمستهای زیادی از مباحث مورد نظر پژوهش حاضر، در این کتاب مورد بررسی قرار گرفته باشد؛ اما با مطالعه و بررسی آن مشخص گردید که کتاب مذکور، بسیار لحاظ عنوان با عنوان پژوهش حاضر مشابهت دارد و بیشتر در بر دارنده خلاصه‌ای از تاریخ سیاسی آذربایجان از ورود اسلام به ایران تا زمان جلوس شاه اسماعیل و رسمیت یافتن شیعه در این سرزمین است. نویسنده با این پیش فرض به تألیف کتاب خود پرداخته که از زمان ورود اسلام به ایران، تشیع در آذربایجان نفوذ داشته است. حال آنکه این ادعا با

^۱ رضایی، محمد، تاریخ تشیع در آذربایجان، قم: مؤسسه شیعه‌شناسی، ۱۳۸۵.

واقعیت‌های تاریخ این منطقه از سرزمین ایران مطابقت ندارد.^۴ همچنین اغلب منابع و مآخذ مورد استفاده مؤلف، بیشتر کتاب‌های تحقیقی است و در بیشتر مباحث تاریخی، به جای استناد به منابع اصلی و دست اول، به اقوال نویسندگان این تحقیقات استناد شده است؛ از این رو، از لحاظ علمی نمی‌توان ارزش چندانی برای آن قائل شد. کتاب دیگری که می‌توان به عنوان پیشینه پژوهش حاضر مورد توجه قرار داد مسالان عصر ایلخانی، تألیف منوچهر مرتضوی است.^۵ این کتاب برگرفته از پایان‌نامه دکتری او تحت عنوان اوضاع علمی و ادبی آذربایجان در دوره ایلخانی است. مؤلف، در بخش دوم این کتاب تحت عنوان دین و مذهب در عهد ایلخانان، به بحث درباره اوضاع مذهبی ایران در دوره ایلخانی و به بحث تشیع پرداخته است، به‌رغم تلاش نویسنده این کتاب برای تبیین روند تحولات دین و مذهب ایران عهد ایلخانی، نقل قول‌های مستقیم و پرشمار از منابع مختلف را می‌توان از نقاط ضعف جدی آن برشمرد. پروین ترکمنی آذر نیز در کتاب تاریخ سیاسی شیعیان اثنی‌عشری در ایران به بررسی تشیع در ایران از ورود مسلمانان به ایران تا تشکیل حکومت صفوی پرداخته است.^۶ می‌توان فصل‌های پنجم و ششم این کتاب را که در برگرفته تاریخ تشیع، از ایلخانان تا روی کار آمدن شاه اسماعیل است، در شمار پیشینه تحقیق پژوهش حاضر دانست. نویسنده به علت گستردگی حوزه زمانی کتابش نتوانسته اشraf کاملی بر حوادث و وقایع تاریخی پیدا

^۴ - نک. پژوهش حاضر، ۲۴.

^۵ - مرتضوی، منوچهر، مسالان عهد ایلخانی، تهران: آگاه، چاپ دوم، ۱۳۷۰.

^۶ - ترکمنی آذر، تاریخ سیاسی شیعیان اثنی‌عشری در ایران (از ورود مسلمانان به ایران تا تشکیل حکومت صفویه)، قم.

مؤسسه شیعه‌شناسی، چاپ اول، ۱۳۸۳.

کند؛ لذا نظرات دیگران را بدون مذاقه کافی پذیرفته و در بیشتر مواقع، به جای تحلیل و تبیین مسائل تاریخی، به نقل قول مستقیم از منابع بسنده کرده است.

بررسی اجمالی منابع

آگاهی از وقایع، حوادث و پدیده‌های تاریخی در ادوار مختلف، متکی به منابع و اسنادی است که از آن دوره‌ها بر جای مانده است، از این رو، برای به دست آوردن تصویری مطابق واقعیت‌های تاریخی، شناخت منابع مربوط به آن و ارزیابی آنها امری بس ضروری و مهم است. اسناد و منابع مورد استفاده در این تحقیق را می‌توان به ترتیب زیر دسته‌بندی کرد:

الف: سکه‌ها

امروزه، استفاده از سکه در پژوهشهای تاریخی، ر جایگاه قابل توجهی بر خوردار است. لذا در پژوهش حاضر هم سعی بر آن قرار گرفته تا به فراخور بحث، از سکه‌هایی که از ادوار مختلف حوزه زمانی موضوع مورد بررسی، بر جای مانده به نحو مطلوبی استفاده شود. نظر به اهمیت سیاسی آذربایجان، از دوره حکمرانی سلسله‌های حاکم بر این ایالت از ۶۵۶ تا ۹۰۷ ه.ق. مانند ایلخانان، چوپانیان، جلایریان، قراقویونلوها و آق‌قویونلوها سکه‌های زیادی بر جای مانده است. علائم و شعارهای مذهبی که بر روی این سکه‌ها ضرب شده، از جمله اسناد تاریخی مهمی است که برای روشن کردن گرایشهای مذهبی فرمانروایان این سلسله‌ها و به طور کلی اوضاع مذهبی آذربایجان در دوره حکمرانی آنها مورد استفاده گرفت. ترابی طباطبایی سکه‌های موجود در موزه

آذربایجان (واقع در تبریز) را در شماره‌های متعدد نشریهٔ این موزه و تحت عناوین معرفی کرده است، از آن جمله می‌توان به مورد ذیل اشاره کرد: *سکه‌های اسلامی دوره ایلخانان - گورکانی، رسم الخط ایغوری و سیری در سکه شناسی، سکه‌های آق قویونلو و مبنای وحدت حکومت صفویه در ایران.*

ب: تاریخ عمومی و دودمانی

جامع‌التواریخ، شیخ‌الدین فضل‌الله همدانی یکی از متون تاریخی کامل دورهٔ ایلخانی تا پایان حکومت غازان‌خان است که از نظر زمانی، فصل مهمی از تحقیق حاضر را نیز در برمی‌گیرد. اگرچه باید در استناد به آگاهی‌هایی به دست داده شده در این اثر جامع، نباید این احتمال را از نظر دور داشت که بازگویی دوران حکومت مغولان در این ایران، به ویژه عصر غازانی در جامع‌التواریخ، به سبب وابستگی مؤلف به قدرت حاکمه، خالی از اغراق، بزرگ‌نمایی و یا در بعضی مواقع سکوت نیست. اما در عین حال، دسترسی مؤلف، به منابع مختلف کتبی و شفاهی و همچنین ضرورتی در بخشی از رویدادهای مهم سیاسی، اجتماعی و نیز مذهبی، آن هم به عنوان عنصری ناآرام‌گذار - که به برخی از آنها در تحقیق حاضر به فراخور بحث اشاره شده است، این امکان را برای او فراهم کرد تا شرحی جامع دربارهٔ مغولان و تا سالهای نخست قرن هشتم هجری ارائه داده دهد. اهمیت این کتاب برای پژوهش حاضر از این لحاظ است که علاوه بر ترسیم اوضاع سیاسی، اجتماعی دورهٔ ایلخانی، در موارد زیادی پیامدهای مذهبی آنها را هم بیان می‌نماید. در مجموع مطالب قابل توجهی در بارهٔ تحولات مذهبی از آن به دست می‌آید که از جملهٔ آنها گزارش‌های مربوط به گرایش‌های شیعی غازان‌خان است.

تجزیه الامصار و ترجمه الاعصار (تاریخ و صحایف) تألیف شهاب (شیرف) عبدالله بن فضل الله استرآبادی مشهور به وصاف الحضرة، که در اصل به عنوان ذیل جهانگشای جوینی در زمان فرمانروایی غازان و سلطان اولجایتو نوشته شده است، منبعی ارزنده برای تحقیق در تاریخ دوره ایلخانی و پژوهش حاضر به شمار می‌رود. به رغم جمله‌های تکلف‌آمیز، لفاظی‌های ملال‌آور آن، این کتاب از منابع اساسی دوره حکمرانی اولجایتو، تا زمان رونق کار آمدن ابوسعید است. اطلاعات موجود در این کتاب درباره مدرسه سیاره و حضور رخی‌های شیعه در آن و نیز زمان رسمیت دوباره تسنن در دستگاه ایلخانی در اواخر دوره وندانی، در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. تاریخ اولجایتو تألیف ابوالقاسم قاضی، یکی از منابع اصلی و مهم این پژوهش درباره جایگاه تشیع در عهد اولجایتو است. مؤلف اطلاعات زیادی درباره چگونگی شیعه شدن اولجایتو و عوامل مؤثر در آن به دست می‌دهد که در منابع دیگر وجود ندارد و از این لحاظ اهمیت زیادی برای بررسی تحولات مذهبی این دوره، به ویژه نفوذ تشیع در آذربایجان دارد. تاریخ گزیده حمدالله مستوفی، که در واقع تلخیص و تکمیل جامع‌التواریخ رشیدی است و در ۷۳۰ ه.ق. به نام غیاث‌الدین محمد وزیر مرسته شده، متضمن اخبار و معلوماتی است که در منابع دیگر نیست. مستوفی در دستگاه دول ایلخانی اشتغال داشت و برای تألیف کتاب خود به منابع زیادی مراجعه کرده است. از این گذشته تجزیه و تحلیل موضع او در قبال شیعیان و عقاید شیعی، برای بررسی وضعیت تشیع در ایران اواخر دوره ایلخانی بسیار راه‌گشا است.